

Dénes Iván Zoltán

MEGKETTŐZÖTT „EURÓPAI MINTAKÖVETÉS” ÉS „NEMZETI ÖNCÉLÚSÁG”

Szekfű Gyula Rákóczi-képe és magyar liberalizmusábrázolása¹

Az alábbiakban a nemzeti függetlenség és a magyar liberalizmus leghatásosabb magyar konzervatív ábrázolását veszem szemügyre. Felidézem megalkotójának, Szekfű Gyulának Rákóczi-képét és liberalizmuskritikáját, ezek változásait, konstans elemeit és felvázolom a kontextusokat, amelyekre vonatkoztak. Áttekintést nyújtok a történetíró életének legfőbb eseményeiről. Mindezt kapcsolatba hozom a történetíró ön- és ellenségképével, majd a narratívákat, s a bennük foglalt értelmezéseket, mint korabeli politikai és – mivel hatásuk tovább él és újratermelődik – történelmi eseményeket mutatom be. Végül kísérletet teszek arra, hogy a Szekfű-értelmezés szélesebb kontextusát és aktualitását is felvillantsam.

I. A RÁKÓCZI-KÉP VÁLTOZÁSAI ÉS KONSTANS ELEMEI (1913–1940)

Szekfű Gyula 1913-ban, 1931-ben, 1939-ben és 1940-ben rajzolta meg a maga Rákóczi-képeit. Ezek változó hangsúlyokat és jellegzetességeket mutatnak, más-más kontextusban helyezkednek el, de lényegük, magvuk azonos.

1913-ban, *A száműzött Rákócziban* az emigráns fejedelem szerepével, törekvéseivel, az őt vezérlő indítékkal és személyiségével foglalkozott. Azt állította, hogy Rákóczi az emigrációban (de nyilvánvalóan korábban is) a Magyarországtól különvált Erdély újjáélesztésére törekedett. Ez a törekvés a török kiverését eredményező felszabadító háború következtében a területileg és politikailag ismét egységes Magyarország lehetőségével és valóságával szembenállt. Minthogy Rákóczi cselekedeteinek legfőbb indítéka – Szekfű szerint – az önálló Erdély visszaállítása volt, ez az anakronisztikus és kártékony törekvés az emigráns politikus szerepét komolytalanná és súlytalanná tette. Emiatt viszont nem volt és nem is lehetett hatása. Nemzeti ideál szerepe, ezzel azonosított jelentősége pedig félreértésen alapult, hiszen az, aki az ország egységének megbontására törekedett, nem testesítheti meg az egységes és független Magyarország ideáját. Mindaz az eszményítés ugyanis, amivel kultuszának kialakítói – elsősorban Thaly Kálmán – kísérleteztek, nem állja ki a történettudományi kritika próbáját.²

1931-ben, a *Magyar történetben* a történetíró a Rákóczi-felkeléssel kapcsolatos értelmezését fejtette ki. Úgy látta és látta, hogy a felkelés rendi küzdelem volt, amely 1704-ig, a höchstädti csatáig némi eredménnyel kecsegtetett. Addig, amíg a Habsburg-haderő külföldön volt lekötve. Ez után viszont a kérdés már csak az volt, hogy milyen áron jutnak a felkelők képviselői megegyezésre a Habsburg-uralkodó megbízottaival. A szatmári béke rosszabb volt, mint amelyet a császár meghatalmazottai korábban, 1704-ben és 1706-ban ajánlottak fel. Azok Rákóczi ellenállásán feneklettek meg.³

1939-ben a *Magyar történet* rövid és újabb (az 1606 és 1939 közötti időszakot bemutató, angol és francia fordítás céljából átdolgozott) változatában a historikus úgy ítélte meg, hogy a felkelés

¹ Az ELTE Filozófiai Intézetének 2001. szeptember 20–21-i budapesti konferenciáján megtartott plenáris előadás 2001. november 12-én kibővített és lábjegyzetelt, majd a korrektúra során, 2002. augusztus 22-én kiegészített változata.

² SZEKFŰ 1913. 334–337. o. Vö. R. VÁRKONYI 1961, R. VÁRKONYI 1973, DÉNES 1976a, GLATZ 1980, RAAB-EPSTEIN 1987, LACKÓ 1988, SZABÓ M. 1989, DÉNES 1999, MISKOLCZY 2001, DÉNES 2001a, TRENCSENYI 2001.

³ SZEKFŰ 1931. 45., 49–54., 56–63., 65., 67–71., 73–74., 75–81. o.

akadályozta meg az idegen abszolutizmus rákényszerítését az országra: az szabadságharc volt. Az ellenállás tapasztalata beépült a Habsburgok emlékezetébe, így a velük együttműködő magyar államférfiak a XVIII. század folyamán biztosíthatták az alkotmányos viszonyokat és a békés alkotómunkát Magyarországon.⁴

Szekfű Gyulát a Magyar Tudományos Akadémia 1925-ben megválasztotta levelező tagjává, 1943-ban pedig beiktatta rendes tagjai sorába. A historikus első akadémiai székfoglalóját tizenöt évvel megválasztása után, 1940-ben tartotta meg (*Bercsényi és Károlyi a szatmári béke előtt*), a második székfoglalót pedig 1943-ban (*Az erdélyi szász történetírás*).⁵

Első székfoglalójában a szatmári békekötést a teljes és feltétel nélküli Habsburg-megszállás fenyegető lehetőségével állította szembe. A béke megkötését Rákóczi és Bercsényi külföldről akadályozta, holott a kuruc hadsereg már szinte teljesen felbomlott. Emiatt a teljes katonai katasztrófa elkerülhetetlen volt, s ennek elhárítását, a megegyezés keresztülvitelét Károlyi Sándor vette magára.⁶ Az, akiről a történetíró ekkor egy egész monográfiát készült írni, évekig gyűjtve hozzá anyagot.⁷ A Rákóczi-korról egy féléves, a XVIII. századi magyar történelem problémáiról pedig több féléves egyetemi kollégiumot tartott.⁸

Szekfű Rákóczi-képe 1913-tól 1940-ig jelentősen módosult: a teljes elutasítástól egyrészt a szabadságharc létjogosultságának részleges elismeréséig, másrészt Rákóczi személyiségének erkölcsi példává emeléséig jutott el. A hangsúly-, téma- és értékelési váltások ellenére az értelmezés konstans eleme maradt viszont az az ítélet, hogy Rákóczi törekvései anakronisztikusak, megalapozatlanok és irreálisak voltak.

II. A RÁKÓCZI-KÉP VÁLTOZÁSAINAK HÁTTERE ÉS KONTEXTUSA (1913–1939)

Magyarországon a kiegyezés után először 1905-ben kapott többséget a választásokon az ellenzék. Az uralkodó azonban nem engedte őket kormányra jutni, hanem hivatalnokkormányt nevezett ki, amely mindaddig hivatalban maradt, amíg az ellenzék vezetői – a színpalak mögött – le nem mondtak programjuk megvalósításáról kinevezésük érdekében. Ez a frusztráció húzóódott meg az ellenzék 1906-os kormányra kerülése mögött.

1906-ban Thaly Kálmán függetlenségi párti képviselő kezdeményezésére a magyar kormány hazaszállította Törökországból Rákóczi, Zrínyi Ilona és Thököly Imre hamvait. Rákóczi érdemeit a magyar országgyűlés törvénybe foglalta, amit az uralkodó szentesített. A Kerepesi út egy részét Rákócziáról, másik részét Thökölyről nevezték el. Az egész ország ünnepelt. Ekkor építették fel a Kerepesi temetőben a – jellegében a római Viktor Emmanuel-emlékműre emlékeztető – Kossuth-mauzóleumot. 1910-ben a függetlenségi koalíció megbukott, hiszen programjukat nem teljesítették, s ezt pótcselekvésekkel fedték el. A választások eredményeként a korábbi kormánypárt került ismét hatalomra – új néven.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZKK), Fol. Hung. 3688. 71–79. o. Nyomtatásban: Szekfű 2002. 110–126. o.

⁵ *Akadémiai Értesítő*, 1940. 5–6. o., 1943. 36–39. o. Az első székfoglaló szövege akkor nem jelent meg, hanem kéziratban maradt. Lelelőhelye: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (a továbbiakban MTAKK), Ms 10204/2. Nyomtatásban: DÉNES 2001b. 77–86. o. A második székfoglaló viszont két részben megjelent: *Magyar-ságtudomány*, 1943. 174–198., 325–373. o.

⁶ MTAKK Ms 10204/2. DÉNES 2001b.

⁷ MTAKK Ms 10204/1, 3. 4.

⁸ A meghirdetett egyetemi előadások címét közölte: *A Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanrendjei 1917-től 1945-ig*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Összegyűjtve és közreadva: DÉNES 2001b. 275–285. o. A tollal írt előadászövegeket tartalmazó füzetek lelelőhelye: Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Könyvtára, Kézirattár, G 630/1–14. A hozzájuk tartozó jegyzetek lelelőhelye: G 629.

Három esztendővel később, 1913-ban jelent meg *A száműzött Rákóczi 1715–1735*, Szekfű Gyula monográfiája az Akadémia kiadásában. A könyvet a bécsi Reichspost úgy üdvözölte, mint amely ledöntötte a Rákóczi-bálványt, és annak folytatására biztatott: az 1848-as legenda szertefosztatására.⁹

A könyv, annak Rákóczi-értelmezése és mindaz, amit neki tulajdonítottak, politikai esemény lett, óriási szenvedélyeket kavart, politikai hisztériasorozat robbant ki körülötte. Népgyűlési határozatok, parlamenti interpellációk, akadémiai felolvasások, napilapcikkok foglalkoztak a szerzővel és művével. Sokan, sokfelől támadták, de voltak olyanok is, akik védelmére keltek a tudományos kutatás függetlensége és a vélemény szabadság nevében.

Szekfű súlyos válságot élt át. Támogatóinak vissza kellett vonniuk akadémiai tagajánlását, egyetemi habilitációja is képtessé vált, sőt attól tartott, hogy állását is elveszítheti. Több évig tartott, mire helyzete megszilárdult. A politikai csatározások után mindenekelőtt a világháború kirobbanása és eseményei terelték el a közvélemény figyelmét róla.

1916-ban legfőbb támogójának, Ballagi Aladárnak, a Budapesti Tudományegyetem tanárának, az MTA tagjának tudományos hitelét szarkasztikus röpiratban leplezte le, önmagát pedig az igazi nemzeti értékek védelmezőjének szerepében mutatta be. Azt állította, hogy könyve nem támadta Rákóczit, a támadások rosszhiszeműségen és félreértésen alapulnak, holott ő értette meg igazán Rákóczi emberi mélységeit.¹⁰ A botránysorozat azzal zárult, hogy Szekfű Gyulát a Budapesti Tudományegyetem habilitálta a XVI–XVIII. századi magyar történelem tárgyköréből.¹¹

1931, a *Magyar történet* Rákóczi-kort tárgyaló kötetének első kiadása, és 1939, a rövid változat papírra vetése között, 1935-ben ünnepelte az ország Rákóczi halálának háromszázadik évfordulóját. Ekkor országos megemlékezésekre került sor, emlékkötet jelent meg Lukinich Imre szerkesztésében, és felavatták azt a lovasszobrot a Kossuth téren, a Parlament épülete mellett, amely máig hirdeti Rákóczi dicsőségét. A szobor talapatán a „Recrudescunt vulnere inclitae gentis Hungariae” („Felszakadtak a híres-neves magyar nemzet sebei”) kezdetű kiáltvány, Ráday Pál veretes fogalmazású szövegének első sorai olvashatók. (Ez az a szobor, amelynek a tövében 1956. október 25-én véres volt a fű a Kossuth téri vérengzés áldozataitól...)

A Rákóczi-ünnepségek mellett más, nagy horderejű események is történtek Magyarországon és a nagyvilágban. 1933. január 30-án Németországban hatalomra jutott Hitler. 1938. március 12-én a Wehrmacht egységei bevonultak Ausztriába. 1938 novemberében (néhány hónappal Szent István halálának 900 éves évfordulója és annak megünneplése után) Münchenben a nagyhatalmak képviselői aláírták azt a szerződést, amelyben hozzájárultak Csehszlovákia felosztásához. Az első bécsi döntés értelmében a magyar honvédség hamarosan bevonult a Felvidékre. 1939 márciusában német csapatok szállták meg Csehországot, Szlovákia pedig önálló állammá alakult. 1939 augusztusában megkötötték a Molotov–Ribbentrop-paktumot, amelynek értelmében nem egészen százötven éven belül immár negyedszer osztották fel a környező birodalmak egymás között Lengyelországot – most éppen a náci Németország és a bolsevista Szovjetunió tette ezt. 1939 szeptemberében német és szovjet csapatok szállták meg Lengyelországot, a nyugati hatalmak pedig hadat üzentek Németországnak: kitört a második világháború.

Ekkor fogalmazta meg Szekfű Gyula a *Magyar történet* rövid változatát, ekkor szerkesztette a *Mi a magyar?-t*. Ebben a kötetben szerepelt *A magyar jellem történetünkben* című esszéje, amely németellenes, függetlenségi hagyományt méltányló tételeket is tartalmazott. Rákóczi-képének mó-

⁹ Der entgötterte Rákóczi. *Pester Lloyd*, 1914. március 7, Der wahre Franz Rákóczi. *Reichspost*, 1914. április 2.

¹⁰ SZEKFŰ 1916. Vö. BALLAGI 1916.

¹¹ Magyar Országos Levéltár, K 500 1 106800/1916, ELTE Egyetemi Levéltár, Bölcsészkar iratok, 279/1916–17. A habilitációs processzusra lásd: DÉNES 1976b. *A száműzött Rákóczi*-botránny Szekfű kulcsélménye volt. Erről és szemléleti következményeiről lásd: DÉNES 1976a.

dosulása – bizonyosak lehetünk benne – nem volt független a világpolitikai helyzet változásaitól.¹² Szekfű Gyula Rákóczi-képe változó elemei ellenére konstans magvat tartalmazott. A történetíró liberalizmuskritikája pedig olyan állandó jellegzetességeket foglalt magában, amelyek életművéből a leginkább hatottak korára, az utókorra és napjainkra.

III. A LIBERALIZMUSKÉP VÁLTOZÓ ÉS ÁLLANDÓ ELEMEI (1920–1952)

A száműzött Rákóczi mellett Szekfű Gyulának egy másik könyve is politikai, majd történelmi eseményt jelentő történelemértelmezést tartalmazott. Ez a *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* volt.

Ebben a szerző a magyar liberalizmus antiliberális képét rajzolta meg, és ezen alapuló bírálatát fejtette ki. A pamflet nagy könyvsiker lett, számtalan kiadást ért meg, és igen sokakat befolyásolt, többek között Németh Lászlót. A *Három nemzedék* liberalizmuskritikája ma újból áthatja a magyarországi politikai közvélemény nagy részét.

Az először 1920-ban megjelent (s 1922-től 1942-ig hat ízben újból kiadott) pamfletben kifejtett álláspont szerint a magyar liberalizmus volt az oka annak, hogy Magyarország a XVIII. századi – Szekfű által egységes, békés, regenerálódó és alkotó jellegűnek ítélt – állapotból hanyatlásba süllyedt, amely a forradalmak és Trianon katasztrófájához vezetett.¹³

1933-ban, a *Magyar történetben* némileg módosított a képen, de tételének lényege változatlan maradt. Itt Szekfű megállapítja, hogy a török hódítás miatt Magyarország magyar nemzetiségűből soknemzetiségűvé vált. A nacionalizmus terjedése a XIX. században – szerinte – nem egyszerűen valamiféle szűk látókörű politika következménye, hanem világjelenség volt. A magyar nacionalizmus viszont azért nem lehetett akkor hatékony, mert a magyar liberalizmus áltevékenységbe szorította. Ezzel viszont – ismételte meg a *Három nemzedék* tételét – a nemzetet megbénította nemzetiségi ellenségeivel szemben, a szervezetlen társadalmat és a kultúrát pedig kiszolgáltatta a kapitalizmusnak, és haszonélvezőinek, a zsidóknak.¹⁴

1943–1944-ben *Valahol utat veszettünk* című cikksorozatában Szekfű Gyula azt fejtette ki, hogy Magyarország nyugati jellegű fejlődését az önkormányzati rendszert meghonosítani kívánó centralisták képviselték. Ezméiket azonban a dualista állam nem alkalmazta, hanem onnipotenciára, központosításra törekedett, s ezzel a totális állam kiépítése irányába tett lépéseket. A nyugati fejlődés adaptálása nem sikerült.¹⁵

1947-ben *Forradalom után* című röpiratában Szekfű Gyula leszögezte, hogy Magyarország immár nem térhet a nyugati fejlődés pályájára. Arra, amely korrump és rossz, és amely Magyarország számára – a szovjet hatalmi szférába kerülése miatt – immár irreálissá vált.¹⁶

1952-ben Szekfű Gyula az emigráns Kossuth öregkori gondjait nagy empátiával mutatta be, de politikáját ugyanúgy irreálisnak bélyegezte, mint korábban Rákócziét.¹⁷

Bár 1945-ben és 1947-ben a *Három nemzedéket* a magyar liberalizmus és demokrácia védelmében írott műnek láttatta, egész liberalizmuskonceptiója a magyar konzervatív antiliberális alapműve volt.¹⁸ Szekfű Gyula liberalizmuskonceptiójának lényege a változások ellenére alapjában változatlan maradt.

¹² Vö. LACKÓ 1988, MISKOLCZY 2001, TRENCSÉNYI 2001.

¹³ SZEKFŰ 1920.

¹⁴ SZEKFŰ 1933. Vö. a *Három nemzedék* második kiadásának bevezetésével (7–47), újabban: DÉNES 2001b. 86–101. o.

¹⁵ SZEKFŰ 1943–1944.

¹⁶ SZEKFŰ 1947. Vö. DÉNES 2001b. 140., 141. o.

¹⁷ SZEKFŰ 1952a. Vö. Rákosi Mátyáshoz írt üdvözlő levelével (Magyar Nemzet, 1952. március 11.), valamint a tanulmány Rákosi Mátyásnak küldött példányának dedikációjával (1952. december). DÉNES 2001b. 146., 147. o.

¹⁸ SZEKFŰ 1945b, SZEKFŰ 1947. 7–8. o.

IV. ÉLETRAJZI HÁTTÉR I. (1919–1945)

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején Szekfű Gyulát a Budapesti Egyetem történeti segédtudományok tanszékére „egyetemi tanítónak” nevezték ki, és megbízták egy történelmi materialista szemléletű történeti vezérkönyv megírásával. Egyikre sem mondott nemet, de Bécsben maradt és ott továbbra is a közös levéltári anyag szétválasztásán dolgozott. 1919 őszén az egyetem bölcsészkarja a politikai igazolások során megerősítette magántanári előadói jogát.¹⁹

Tudjuk, hogy Szekfűt 1918 telén már foglalkoztatta egy, a történelmi Magyarország felbomlását értelmező röpirat megírása, ám a pamfletet csak 1920-ban írta meg, s az valószínűleg igen különbözött attól, amit 1918-ban tervezett.²⁰

1920–1921-ben rendszeresen írt külpolitikai kommentárokat az *Új Nemzedékbe*, a *Napkeletben* és a *Keresztény Politikában* pedig publicisztikai írásokat közölt. Ez utóbbiak nagy részét 1924-ben összegyűjtötte és *Történetpolitikai tanulmányok* címmel kiadta.

1925-ben – 17 év bécsi tartózkodás után – tért vissza Magyarországra. Ekkor a Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az újkori magyar történelem egyetemi tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja és (nem tudjuk, pontosan mióta) házasember. Felesége, Amtmann Antónia német anyanyelvű, zsidó családból származó bécsi özvegyasszony volt.

1927-ben Bethlen István miniszterelnök felkérte a historikust, hogy legyen az induló *Magyar Szemle* szerkesztője. Szekfű a megbízatást elvállalta és több mint tíz esztendeig szerkesztette a folyóiratot.

A húszas–harmincas évek fordulóján és a harmincas évek elején megírta az új magyar szintézis, a *Magyar történet* 1458 és 1914 közötti köteteit, századonként egy vaskos könyvet, illetve a Hóman Bálint nevével jegyzett középkori kötetek közül az utolsónak Mátyás korától Mohácsig terjedő részét.

1934-ben újból megjelentette a *Három nemzedéket* – „Trianon óta” címmel egy újabb fejezettel kiegészítve, amelyben a „neobarokk” társadalom kérdéseit tárgyalta. A könyv új címe: *Három nemzedék és ami utána következik*. Ez, miként a *Magyar történet*, sok kiadást ért meg. Ő maga a harmincas évek végén megbetegedett, trombózisa, majd embóliája volt.

1939-ben *Mi a magyar?* címmel (és németellenes céllal) nemzetkarakterológiai tanulmánykötetet szerkesztett, amelynek szerzői között találjuk – többek között – Babits Mihályt és Kodály Zoltánt is.²¹

Ugyanebben az esztendőben vetette papírra a magyar történelem 1606 és 1939 közötti időszakának összefoglalását, a *Magyar történet* sűrített, átdolgozott és kiegészített koncepcióját angol és francia fordítás és kiadás céljából. A fordítások a háború alatt elégték, azok magyar eredetije viszont fennmaradt, és immár nyomtatásban is olvasható.²²

1942-ben összegyűjtötte, és *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* címmel újra kiadta a *Magyar Szemle*ben és a *Magyar Nemzetben* közreadott publicisztikájának legjavát. Ezt a kötetet, amely a publicisztikai válogatás mellett *A nemzetiségi kérdés rövid története* című tanulmányát foglalta magában, a Magyar Tudományos Akadémia a következő esztendőben nagyjutalomban részesítette.²³

¹⁹ DÉNES 1976a. 146–153. o.

²⁰ Szekfű Gyula Dick Manónak írt levele (Bécs, 1918. december 14.). OSZKK Levelestár. Nyomtatásban: DÉNES 1976a. 146. o.; vö. 146–153. o.

²¹ Vö. DÉNES 2001b. 7–34., 261–285. o.

²² OSZKK Fol. Hung. 3688. Nyomtatásban: Szekfű 2002.

²³ SZEKFI 1942, *Akadémiai Értesítő*, 1943. 5–6., 36–39. o.

1943-ban Szekfű azt tervezte, hogy a hitlerizmus és a szélsőjobboldali veszély miatt (és – feltehetően – zsidó származású feleségét mentve) elhagyja hazáját, és Isztambulon keresztül Nagy Britanniába távozik, ahol C. A. Macartney közvetítése eredményeként majd az Oxfordi Egyetem tanáraként dolgozhat. Minthogy azonban nem kapta meg a külügyminisztérium támogatását az isztambuli előadás megtartására – ami a háborús viszonyok miatt magánúton szinte megoldhatatlan vízum- és utazási problémák elintézését is jelentette volna –, lemondott tervéről. Magyarországon maradt, részt vett a náciellenes szellemi ellenállásban.²⁴ 1944-ben a németek elől vidékre, a nyilasok elől illegálisba vonult.²⁵

1945-ben *Állam és nemzet* címmel új könyvet jelentetett meg, ezúttal Párizsban, amely a magyar államnyelvről, a magyarság és a nemzetiségek viszonyáról, a nemzetiségi kérdésről és az erdélyi szász történetírásról írt tanulmányait tartalmazta. Azonos címe ellenére ez a kötet nem az 1942-ben magyarul megjelent gyűjtemény francia fordítása volt.²⁶

V. ÉLETRAJZI HÁTTÉR II. (1945–1955)

Szekfű Gyula a szovjet csapatok bevonulását követően hazatért, s mint annyian, ő is azt tapasztalta, hogy a nyilasok kifosztották lakását. A szovjet megszállást magánbeszélgetésben újabb hódoltság kezdetének, új Zápolya-kornak minősítette.²⁷

Nyilvánosan viszont a Pedagógus Szakszervezetben olyan előadást tartott, amelyet Révai József a *Szabad Nép* vezércikkében üdvözölt. 1945 folyamán, az őszi választásokig, a polgári demokratikus *Világba* írt cikkeket, majd 1946 januárjában immár Leninről tartott előadást az Operában.²⁸

Ugyanis időközben, 1945 októberében a *Magyar Szemle* egykori szerkesztője, Bethlen István elvbarátja, a konzervatív és katolikus történétíró Magyarország moszkvai követe lett. 1947-ben onnan küldte Budapestre újabb röpirata, a *Forradalom közben* fejezeteit. A könyv végül is *Forradalom után* címmel jelent meg.²⁹ Benne a diplomata történészként és publicistaként arról kívánta meggyőzni olvasóit, hogy rendezkedjenek be a Szovjetunió tartós jelenlétére és nyerjék meg a szovjet vezetők bizalmát és jóindulatát.

Ez a kötete, moszkvai követei tiszte, valamint Mindszenty Józsefhez – Cavallier Józseffel és Kodály Zoltánnal együtt – írt nyílt levele, s a hercegprímásnál tett (letartóztatását közvetlenül megelőző) látogatásuk során Szekfű szereplése igen sokakat ábrándított ki a nagy tekintélyű tudósból és publicistából.³⁰

Szekfű Gyula ekkoriban Andics Erzsébet *Az egyházi reakció 1848/49-ben* című könyvét ismertette a *Századokban*.³¹ 1949-ben Rákosi Mátyásnak levélben, majd személyesen fejezte ki afeletti örömét, hogy Rajk László és társai „összeesküvése” meghiúsult. Két évvel később pedig a pártfőtitkár közbenjárását kérte annak érdekében, hogy húga és annak családja lekerüljön a kitelepítési listáról. Közbenjárása sikeres volt.³²

²⁴ SZEGEDY-MASZÁK 1996. II. 57–61., 227–230. o. Újabbban: DÉNES 2001b. 214–219. o. Szekfű 1943–1944.

²⁵ SZABÓ Z. 1956. Vö. HUSZÁR 1983, 78–90., 166. o.

²⁶ SZEKFŰ 1945a.

²⁷ SZABÓ Z. 1956. 19–20. o.

²⁸ DÉNES 1999. 55–56. o.

²⁹ Szekfű Gyula Mérei Gyulának (Moszkva, 1947, Galyatető, 1947). MTAKK Ms 5235/18–22. Nyomtatásban: DÉNES 2001b. 140–141. o.

³⁰ Feljegyzés Mindszenty József, Szekfű Gyula, Kodály Zoltán és Cavallier József egyházpolitikai tárgyalásáról. Datálatlan. ELTE Egyetemi Levéltár, Cavallier József hagyatéka, 1. doboz. Vö. Mindszenty 1989, 225–227. o. Mindszenty értelmezését újraközi: DÉNES 2001b. 219–220. o.

³¹ SZEKFŰ 1949. 320–321. o.

³² DÉNES 1999. 56. o.

Világosság
2002/4–5–6–7

Dénes Iván Zoltán:
Megkettőzött
„európai
mintakövetés”
és „nemzeti
öncéltség”

1952. március 11-én levélben köszöntötte Rákosi Mátyást hatvanadik születésnapja alkalmából. Levelét a *Magyar Nemzet* közölte.³³ Ebben – egyebek között – arról is beszámolt, hogy betegsége után ismét dolgozik, tanulmányt ír az öreg Kossuthról.

Az elkészült tanulmány egy példányát a *Kossuth-émlékkönyv* megjelenésekor, 1952 decemberében (minthogy egyébként nem készítettek a kötet tanulmányairól különnyomatokat) kinyomatta, vörös vászonba köttette és Rákosi Mátyásnak dedikálta.³⁴

Ekkor már jó ideje súlyos beteg, elszigetelt, magányos ember volt, aki megélte, hogy életművét – miközben ő a szovjetizált Akadémia tagja maradhatott, holott egykori kollégái túlnyomó többségét kizárták onnan – ismét megbélyegezték. Ezúttal Szigeti József sütötte rá a szellemtörténész bélyeget a *Filozófiai évkönyvben*.³⁵ Nem sokkal később viszont országgyűlési képviselő és az Elnöki Tanács tagja lett. Bibó István visszaemlékezéséből azt is tudjuk, hogy 1953–1954-ben, tehát a politikai fordulat után, Nagy Imre első miniszterelnöksége idején, Szekfű Gyula nem merte aláírni egykori kedves tanítványa, a háborúban elesett Kerecsényi Dezső – ártatlanul elítélt – özvegyének kegyelmi kérvényét, mert „rossz néven fogják venni”.³⁶ „Szem” volt „a láncon”.

A *Kossuth-émlékkönyvben* megjelent tanulmányában viszont – mint már utaltam rá – önvalóval szembeállítottá mutatta be az emigráns Kossuth öregkori emberi problémáit, (aminek *A száműzött Rákóczi*ban nyomát sem leljük), de politikai koncepcióját épp olyan távolságtartóan szemlélte, mint korábbi műveiben.³⁷

1955-ben ismét írt, ezúttal önigazoló visszaemlékezést. *Az értelmiség átállása a felszabadulás idején* címmel közölt írásában – miként 1945-ben, most is – szembeállította egymással a demokrácia irányában nyitottnak minősített Bethlen-csoportot a fasiszta fertőzöttségűnek bélyegzett népiekkel.³⁸

1955. június 29-én halt meg. A nekrológok a megtért tudóst méltatták, életművét azonban további bírálatok tárgyaként említették.³⁹ Az emigráns *Látóhatárban* viszont Szabó Zoltán nagy együttérzéssel és szomorúsággal emlékezett meg róla, akit a német és a szovjet megszállás akadályozott meg abban, hogy „egy óvatos reformszellem mentora” legyen.⁴⁰ Magyarországon állami temetést, Farkasréten díszsírhelyet kapott.⁴¹

VI. A MAGYAR „KÖZÖSSÉGI SKIZOFRÉNIA” KONZERVATÍV REALISTA FELOLDÁSA

A szélesebb kontextust a huszadik század elején már szinte mindent elborító magyar „közösségi skizofrénia” alkotta. Ez a skizofrénia olyan – egymással össze nem illő – szimbolikus személyek, események és értékek (elvont sémákkal elfedett) összeegyeztetésének a következménye volt, mint

³³ Szekfű Gyula levele Rákosi Mátyásnak. *Magyar Nemzet*, 1952. március 11. Újabbban: DÉNES 2001b. 146. o.

³⁴ *20 éves a Borda Antikvárium, 1977–1997*. Budapest, 1997. 39–40. o. Idézi: MISKOLCZY 2001. 223. o., majd: DÉNES 2001b. 146–147. o.

³⁵ SZIGETI 1952.

³⁶ *Újhold évkönyv*, 1991/1. 277. o.; HUSZÁR 1995. 266. o.

³⁷ SZEKFŰ 1952a, 1952b.

³⁸ SZEKFŰ 1955, majd: LACKÓ 1955. 281–289. o.

³⁹ SZABÓ Z. 1956. 15–20. o. Vö. Szekfű Gyula. (Nekrológ). *Szabad Nép*, 1955. június 30., Szekfű Gyula temetése. *Szabad Nép*, 1955. július 5., *Magyar Nemzet*, 1955. július 5.

⁴⁰ SZABÓ Z. 1956. 19–20. o.

⁴¹ Szekfű Gyula temetése. *Szabad Nép*, 1955. július 5., *Magyar Nemzet*, 1955. július 5., Szekfű síremlékére, a „Mécseőrző”-re lásd: PROHÁSZKA 1996.

II. Rákóczi Ferenc és Károlyi Sándor, az aradi tizenhármak és Ferenc József, a függetlenség és az idegen uralommal kötött kiegyezés.⁴²

Ennek egyik, *konzervatív realista* feloldási típusát képviselte Szekfű Gyula *oeuvre-je*. Ez adja értelmezéseinek történelmi esemény jellegét, azt a jelentést, amelyet a narratívák hordoznak, s ez teszi felismerhetővé a szerző metamorfózisai mögött megbúvó konstans bázist és folyamatosságot.

A konzervatív realista historikus ugyanis az emigráns Rákóczival szemben újra és újra a szatmári békét megkötő Károlyi Sándort tekintette követendő mintának. A magyar XIX. század nagy liberálisáival szemben pedig a reformkor és 1848–49, valamint a dualizmuskori liberalizmus konzervatív bírálóit: a konzervatívva átstilizált Széchenyit, a reformkori konzervatívokat, Kemény Zsigmond röpiratait, Asbóth Jánost, az agráriusokat, az Antiszemita Pártot és a Katolikus Néppártot tartotta irányadónak. Ehhez (a lényegyet tekintve) egész életében ragaszkodott. Önazonossága nem kevéssé éppen ezen alapult.⁴³

Szekfű Gyula nagyon nem szerette, sőt egyenesen elutasította a *köznevesi* és a *parasztromantikát*. Velük szemben sok racionális kérdést fogalmazott meg, számos legendát tett kérdésessé, és kritikai vizsgálódások sorát kezdeményezte. Szempontjai provinciális megközelítések helyett tágabb horizonttal szembesítették a rendi függetlenségi, a kuruc, a magyar liberális, majd a népi mozgalom történelemértelmezési sémáit, a nemzeti öncélúság tematikáit és mitológiáit is. Ugyanakkor újratemtette a *Habsburg-* és az *arisztokrata mitológiát*, s a XVII–XIX. századi függetlenségi törekvéseket ezekhez viszonyította. A tágabb összefüggés maga is illúzió, az egyszerű s mindenkorra adottnak tekintett erőviszonyok „reálpolitikai” dogmáján, a „realitás” illúzióján, az „európai mintakövetés” Habsburg Birodalomra szűkített változatának és a nemzetközi nagyhatalmi adottságok kimerevítésének legendáján nyugodott.

A mintakövetésnek, a civilizálódásnak, az alkalmazkodásnak ebbe a vonatkoztatási rendszerébe illesztette a „nemzeti öncélúság” fogalmkészletét és mitológiáit, s az előbbi jegyében módosította az utóbbit. Ehhez pedig ön- és ellenségképeket gyártott, illetve újított fel.

Világosság
2002/4–5–6–7

Dénes Iván Zoltán:
Meggöttözött
„európai
mintakövetés”
és „nemzeti
öncélúság”

VII. ÖN- ÉS ELLENSÉGKÉP

Önképét a *nagy realisták*, a „nagy magyarok”, ellenségképét viszont az illúziókat kergető, érzelmi politizálást képviselő „kismagyarok” alkották. Történelmi koncepciójának ön- és ellenségképe *A száműzött Rákóczi-botrányra* adott válaszában kidolgozott sémáján, ön- és ellenségképén alapult. S ebben nem állt nagyon távol Thaly szerepértelmezésétől, aki Rákóczi udvari történészének tekintette magát.

Természetesen nem abban az értelemben, mintha ő bárki udvari historikusa kívánt volna lenni: bizonyosak lehetünk ennek az ellenkezőjében. Abban az értelemben viszont igen, hogy öndefinícióját és történelemértelmezését – mint oly sokan és persze öntudatlanul – egymásra vonatkoztatta. A romantikus nacionalizmus ellenfele ugyanis forráskritikai szempontjai ellenére maga is lírai történelemszemlélet jegyében, romantikus és paranoid séma alapján konstruálta meg történelmi koncepcióját.

Szerinte az emberileg kiváló, de politikusnak kártékony Rákóczi (akinek Bercsényi a rossz szelleme) *kismagyar politikus* volt, míg a szatmári békét megkötő Károlyi Sándor a *felelős realista, nagy magyar politikus*.

⁴² A magyar „közösségi skizofrénia” Bibó István diagnózisa: MTAKK Ms 5115/86, 87. Nyomatásban: DÉNES 2001b, 220–225. o. Vö. Gergely András: Dénes Iván Zoltán: Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával. Magyar Tudomány, 2001/3. 369–372. o., kül. 371. o.

⁴³ Szekfű Gyula: *Mika Sándor (1859–1912)*. MTAKK Ms 5982/116. Nyomatásban: DÉNES 2001b. 167–172. o.

Kossuth szerepét – nem elsőként, de nem is utolsóként – egyenesen démonizálta. XIX. századi konzervatív konstrukciókat felelevenítve, Kossuthot nőies, érzelmekkel telített és érzelmekre ható, önjelölt politikusként ábrázolta. Demagóg csábító, aki hivatlanul érkezett a politikába, és népszerűsége érdekében felelőtlenül elszabadította a féken tartandó szenvedélyeket. Ő volt a legnagyobb és a legkártékonyabb hatású *kismagyar politikus*.

Ennek az imázsnak a *reformkori konzervatív publicisztika* (Dessewffy Aurél, Jablanczy Ignác, Sztáray Albert, Liphay Sándor, Kállay Ferenc, Dessewffy Emil és Szécsen Antal), Széchenyi negyvenes évekbeli önmarcangoló, személyeskedő és rendkívül igazságtalan vitairatai (mindenekelőtt a *Kelet népe*, a *Garat*, a *Wesselényi és Kossuth*, a *Mélyen számoló tanítványom* és a *Politikai program-töredékek*), Kemény Zsigmond 1850–1851-es – önmagát és a nemzetet felmentő és Kossuthot démonizáló – röpiratai, Gyulai Pál hübrisz-elmélete, Asbóth János *Három nemzedéke* és Szécsen Antal publicisztikai és történelmi gyűjteményei voltak a forrásai.⁴⁴ A konstans elemek tehát, amelyek a politikai váltások során Szekfű szemléletének folytonosságát és identitásának alapját képezték, a *konzervatív értékvilág* gondolati, magatartásbeli és stílári sajátosságai voltak. Stílusa tudatos archaizálásra mutat. Braun Róbert (a magyar szociográfia úttörője, nemzetközi tájékozottságú társadalomtudós) magát a szemléletet már 1918-ban észrevette és a *Huszedik Században* a magyar történetírás konzervatív revíziójaként jellemezte.⁴⁵

VIII. LESZŰKÍTETT DISKURZUSOK MEGKETTŐZÉSE ÉS ÖSSZEKAPCSOLÁSA

Szekfű Gyula a nemzeti függetlenség historizálásaival és a haladási narratívával szemben gyakran szkeptikus volt.⁴⁶ A demokratikus politikai berendezkedéssel, a demokratikus társadalmi törekvésekkel és az antropológiai optimizmussal, az emberi természet derűlátó, bizakodó értelmezésével kapcsolatban komoly fenntartásai voltak. A mindenkori nagyhatalmi adottságoknak meghatározó jelentőséget tulajdonított, a külpolitikai sikert nagyra értékelte, s az államot, intézményeit és hagyományait tisztelte. A történelemről alkotott képet, a történelmi tudatot, a nemzeti hagyományt és az államrendet meghatározó történelemalakító tényezőknek tartotta.

Szekfű az „európai mintakövetés” diskurzusának leszűkített változata felől mozdult el a „nemzeti öncélúság” diskurzusa irányába úgy, hogy közben átmozgált értelmezéssel megkettőzte, jó és rossz típusokra osztotta fel mind a két diskurzust.⁴⁷ Így mindig biztosította magának az ítélező pozícióját és területenkívüliségét. Ez még azt is lehetővé tette a számára, hogy 1945. után újból erkölcsi leckéztetésben részesíthesse olvasóit.⁴⁸

Konstrukciói, történelmi eseményt jelentő értelmezései ma is elevenül hatnak, hiszen az „európai mintakövetés” és „nemzeti öncélúság”, civilizáció és haza, globalizáció és nemzeti hagyomány, emberbaráti és hazafiúi lojalitás közötti rossz választás kényszere erőteljesebb, mint valaha. A „feudális viszonyok kapitalista kihasználása” ugyanis az előadás idején éppen a nemzeti giccsek külsőségei között zajlik.⁴⁹

⁴⁴ SZABÓ M. 1971, VARGA 1982, VARGA 1983, SZABÓ M. 1989, DÉNES 1989, SZABÓ M. 1993, Dénes 2002.

⁴⁵ BRAUN 1918. 71–74. o.

⁴⁶ Persze korántsem csak kritikával viszonyult a függetlenség historizálásához, hiszen olykor maga is művelte azt, és nem csak *A magyar jellem történetünkben* (1939) című esszéjében, hanem a *Der Staat Ungarn. Eine Geschichtsstudie* (1918) címmel publikált szintézisében, illetve annak magyar változataiban (*A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Dick Manó kiadása, Budapest, é.n. (1918, 1923), újabban: Maecenas, Budapest, 1988).

⁴⁷ Vö. DÉNES 2001a. 143–168. o.; TRENCSENYI 2001. 180–189. o.

⁴⁸ Szekfű 1945b. Szekfű 1947. 7–8. o., Szekfű 1955. Vö. Dénes 2001a. 143–168. o., Trencsenyi 2001. 180–189. o.

⁴⁹ A „feudális viszonyok kapitalista kihasználása” Leopold Lajos kifejezése: LEOPOLD 1917. 91–133. o.

IRODALOM

- BALLAGI Aladár 1916. *Az igazi Rákóczi*. Rényi Károly kiadása, Budapest.
- BRAUN Róbert 1918. A magyar történetírás revíziójához. *Huszedik Század*, 71–74. o.
- DÉNES Iván Zoltán 1976a. A „realitás” illúziója. A *historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai, Budapest.
- DÉNES Iván Zoltán 1976b. *Szekfű Gyula magántanári képesítésének ügye, 1914–1916*. Sinkovics István (szerk.): *Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből*. 2. ELTE, Budapest.
- DÉNES Iván Zoltán 1989. *Közügyé emelt kiváltságörzés. A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*. Akadémiai, Budapest.
- DÉNES Iván Zoltán 1999. *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Budapest.
- DÉNES Iván Zoltán 2001a. *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- DÉNES Iván Zoltán (vál. s.a.r. bev.) 2001b. *Szekfű Gyula*. (Magyar Panteon 10.) Új Mandátum, Budapest.
- Dénes Iván Zoltán 2002. A közösség ügye és a szabadság ügye. Kossuth nemzet- és szabadsággértelmezése. *Tiszatáj*, 9. 54–77. o.
- GLATZ Ferenc 1980. *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczi nemzetről és államról*. Akadémiai, Budapest.
- HUSZÁR Tibor 1983. Beszélgetés Kovács Imrével. In *Uő: Beszélgetések*. Magvető, Budapest.
- HUSZÁR Tibor (vál.) 1995. *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet – Osiris-Századvég, Budapest.
- LACKÓ Miklós (szerk.) 1955. *Tanulmányok a népi demokrácia történetéből*. Akadémiai, Budapest.
- LACKÓ Miklós 1988. *Korszellem és tudomány, 1910–1945*. Gondolat, Budapest.
- LEOPOLD Lajos 1917. *Elmélet nélkül*. Benkő Gyula könyvkereskedése, Budapest.
- MINDSZENTY József 1989 (1974). *Emlékirataim*. 4. kiad. Szent István Társulat, Budapest.
- MISKOLCZY Ambrus 2001. *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világról*. Napvilág, Budapest.
- PROHÁSZKA László 1996. Pátzay és Klebelsberg, avagy egy emlékműterv utólete. *Új Művészet*, 10. 64–67.
- R. VÁRKONYI Ágnes 1961. *Thaly Kálmán és történetírása*. Akadémiai, Budapest.
- R. VÁRKONYI Ágnes 1973. *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban*. I–II. Akadémiai, Budapest.
- RAAB-EPSTEIN, Irene 1987. *Gyula Szekfű: A Study in the Political Basis of Hungarian Historiography*. Garland Publishing, New York.
- SZABÓ Miklós 1971. Az ellenforradalmi korszak eszméletörténeti előzményei. *Stúdium*, 2.
- SZABÓ Miklós 1989. *Politikai kultúra Magyarországon, 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Medvetánc-Atlantisz, Budapest.
- SZABÓ Miklós 1993. A magyar nemesi liberalizmus, 1825–1910. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában*. Gondolat, Budapest. 150–181. o.
- SZABÓ Zoltán 1956. *Naplójegyzetek*. A historikus halálhírére emlékek elevenednek. *Látóhatár* (München), január–február.
- SZEGEDY-MASZÁK Aladár 1996. *Az ember ősszel visszanez... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. I–II. Európa-História, Budapest.
- SZEKFI Gyula 1913. *A száműzött Rákóczi, 1715–1735*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalata, Budapest. (Újabb kiadása: Holnap, Budapest, 1993.)
- SZEKFI Gyula 1916. *Mit vetettem én? Ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Budapest, é. n.
- SZEKFI Gyula 1920. *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet Irodalmi és Nyomda Rt. Budapest. (2. kiadása új bevezetéssel és némi bővítéssel: Élet Irodalmi és Nyomda Rt, Budapest, 1922. 3–7. kiadás: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. [1934, 1935, 1938, 1940, 1942]. Legújabb, hasonló kiadása: *Három nemzedék és ami utána következik*. ÁKV-Maecenas, Budapest, 1989.)
- SZEKFI Gyula 1931. *A tizenhatalmadik század*. In: Hóman Bálint-Szekfi Gyula: *Magyar történet*. VI. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n. (Legújabb kiadása: Maecenas-Lord, Budapest, 1990.)
- SZEKFI Gyula 1933. *A tizenkilencedik és huszadik század*. In: Hóman Bálint – Szekfi Gyula: *Magyar történet*. VII. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.
- SZEKFI Gyula 1942. *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- SZEKFI Gyula 1943–1944. Valahol utat veszítettünk. I–VII. *Magyar Nemzet*, november 7., 21., december 5., 19., január 15., 16., február 27. (Kötetben: Gondolat, Budapest, 1983, Holnap, Budapest, 2000.)
- SZEKFI Gyula 1945a. *État et nation*. (Éditée par l'Institut Paul Teleki, redigée par Kálmán Benda. Bibliothèque de la Revue d'Histoire Comparée IV, Globus Nyomda, Budapest). Les Presses Universitaires de France, Paris.
- SZEKFI Gyula 1945b. Új front – régi út. In *Új szellemi front. Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfi Gyula és Horváth Márton írásai*. h. n. Szikra, (Budapest), é. n. 39–43. o.
- SZEKFI Gyula 1947. *Forradalom után*. Cserépfalvi, Budapest. (Hasonmás kiadás: Gondolat, Budapest, 1983.)
- SZEKFI Gyula 1949. *Andics Erzsébet: Az egyházi reakció 1848/49-ben*. *Századok*, 1–4.
- SZEKFI Gyula 1952a. Az öreg Kossuth, 1867–1894. In: I. Tóth Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150-ik évfordulójára*. I–II. Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai, Budapest. II. 341–433. o.
- SZEKFI Gyula 1952b. Kossuth Lajos öregsége. *Szabad Nép*, szeptember 17.

Világosság
2002/4–5–6–7

Dénes Iván Zoltán:
Megkettőzött
„európai
mintakövetés”
és „nemzeti
öncélúság”

- SZEKFŰ Gyula 1955. Az értelmiségiek átállása a felszabadulás idején. *Csillag* 1633–1639.
- SZEKFŰ Gyula 2002. Rövid magyar történet 1606–1939. (s.a.r. szerk. Soós István és Potó János). Osiris, Budapest.
- SZIGETI József 1952. A magyar szellemtörténet bírálatahoz. In: *Filozófiai évkönyv*. I. Budapest.
- TRENCSÉNYI Balázs 2001. Az „alkat-diskurzus” és Bibó István politikai filozófiája. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok*. Bibó István életművéről. Új Mandátum, Budapest. 175–207. o.
- VARGA János 1982. *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai, Budapest.
- VARGA János 1983. *Keresztútjában a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–42-ben*. Akadémiai, Budapest.

Világosság
2002/4–5–6–7

Dénes Iván Zoltán:
Megkettőzött
„európai
mintakövetés”
és „nemzeti
öncélóság”